

Másfél évvel ezelőtt lehetőség nyílt a 11–12. századi magyarországi liturgikus kódexek tipológiájának ismertetésére a Széchényi Könyvtárban rendezett tanulmányi napok keretében, s ennek végkövetkeztetése az a megállapítás, hogy a források a legrangosabb nyugati egyházakban bevált gyakorlat hazai meggyökereztetéséről tanúskodnak, és a sokféle könyv bizonyított használata nem egy kódexekben szegény helyi egyház szerény, jelentégtelen kísérletezéséről, hanem eleven, gazdag liturgikus gyakorlatról tudósít¹. Bátran föltehető a kérdés: Melyek voltak ezek a „legrangosabb nyugati egyházak?” Az 1985–86-os kódexkiállítás katalógusának egyik tanulmányában szerepelnek a középkori magyarországi istentiszteleti élet fejlődésére közvetlen hatást gyakorló liturgikus tájegységek, s ezek: Észak-Itália, Sankt-Gallen, Salzburg–Passau, Mainz–Magdeburg, Regensburg, majd valamivel később Lotharingia².

A liturgikus kódexek tartalmi elemzésének még csak a kezdetén vagyunk, jóllehet idestova egy évszázada, hogy a feltárás munkáját megkezdte az első nemzedék: Knauz Nándor és Dankó József³. Ők természetesen a hazai vagy annak vélt sajátosságokra figyeltek elsősorban, ez rögtön a szemünkbe ötlük, akár a Magyar Sion elsárgult lapjait, akár a máig nélkülözhetetlen Vetus Hymnariumot⁴ forgatjuk. A nemzetközi liturgiátörténeti kutatások eredményeinek egyre bőségebb publikálása a következő nemzedéket már összetettebb feltárárra buzdította, és így sor került az egyházi év kiemelkedő eseményeinek, valamint a szentek tiszteletének vizsgálatára. Szükségtelen akár a neveket, akár a tanulmányok címeit idézni. Azonban engedjék meg egy kivételt, mert a Pray-kódex elmélyült vizsgálatával Mezey László⁵, akinek jónéhányan tanítványai, majd munkatársai lehettünk, olyan részletek vizsgálatát kezdeményezte, amelyek eleddig elkerülték a szakemberek figyelmét, s a liturgikus tartalmú kódextöredékeknek⁶ a bevonása egyes megállapítások nagyobb körre történő ki-terjesztését tette lehetővé.

Nem haszontalan időtöltés ezek megállapítása, hiszen a könyörgés-sorozatok vizsgálata ilyen előzményekre tekint vissza.

Minden misének, akár a *de tempore* részből, akár a *sanctorale*ből vesszük, három saját *oratio*ja van, s ezek egy-egy részt, vagyis a bevezetést, a felajánlást, az áldozást zárják le. Nagybőjt hétköznapijait kivételt képeznek, mert itt egy negyedik is szerepel, a mise végén az *oratio super populum*, vagy az első évezred elnevezésével: *ad populum*. Ennek nagybőjtre történt korlátozása a római liturgia sajátos vonása.

Az első, ún. *collecta*-könyörgés a formailag legművesebben kidolgozott és tartalmilag legváltozatosabb, feladata az ünnepkör gondolatának felelevenítése vagy az ünnepelt szent alakjának a hívő közösség elé állítása. A második és harmadik *oratio* inkább a mise-cselekményhez (felajánlás, áldozás) csatlakozik, tartalmilag majdnem mindig azonos, formailag azonban rendkívül változatos módon. Ezek a három egységből összetevődő *oratio*-sorozatok rendkívül nagy stabilitást mutatnak, olyannyira, hogy az összehasonlító munka kezdeményezőit sokszor elbátortalanítják s arra az elszietett következtetésre vezetik, hogy az itt mutatkozó eltéréseknek nincs jelentősége, azok értékelése, esetleges következtetések levonása lehetetlen.

Liturgiátörténeti kutatásaim folyamán elsőként a Pray-kódex *de tempore* részét tanulmányoztam⁷, és tettem ezt azért, mert a véletlen kedvezése folytán a nemzetközi szakirodalomhoz rendkívül kedvező körülmények között hozzájutottam. Miután a kódex szövegét

(mind a *de tempore*, mind a *sanctorale* részt) teljes terjedelemben összevettem a legrangosabb nyugati forrásokkal, a következő, eredetinek egyáltalán nem mondható megállapításra jutottam. A kódex a *Sacramentarium Gregorianum* szövegét követi, s ezzel az előző véleményeket, állásfoglalásokat megerősítettem. Az előző kutatók azonban a *Sacramentarium Gregorianum* családján belüli elhelyezést már nem tartották szükségesnek, jóllehet ez további információkat tartalmaz. Az összehasonlító munka, az *oratio*-sorozatok párhuzamos vizsgálata során világossá vált, hogy a trienti sacramentariumot megkülönböztetett figyelemmel kell kezelni.

Dom Deshusses érdeme, hogy a nemzetközi szakirodalomban ez a Trentóban őrzött szerkesztés ismertté vált⁸. Bernard Bischoff datálása szerint a 9. század első felében készült, és a salzburgi érsekség déli részén (Tirol, Säben-Brixen) volt használatban.⁹

Bár a következő néhány mondatnak főként egyetemes liturgiátörténeti vonatkozásai vannak, mégis szükséges a tények föllevenítése a hazai vonatkozások miatt.

A trienti *sacramentarium* független a *Hadrianum* (I. Adorján pápa 772–795, Nagy Károlynak küldött könyve) kéziratától és az I. Sergius pápa (687–701) féle *sacramentarium*-ra megy vissza. A Sergius-féle ősi *sacramentarium*ról biztosan tudható, hogy 800–810 között Salzburgban volt. Amikor Arnon, Alkuin barátja, Salzburg érseke (785–821), előbb Saint-Amand apátja érseksége számára szerkesztette a mise végzéséhez, akkor az ősi, 7. századi pápai *sacramentarium*ot három másik forrásból egészítette ki: a 8. századi *Gelasianumból*, a *Hadrianumból* és az Alkuin szerkesztette könyvből. A Saint-Denis-i *sacramentarium* (Paris, B. N. ms. lat. 2290), amelyet 850–875 között írtak illetve másoltak Saint-Amandban, olyan forrásra megy vissza, ahol a nagybőjt csütörtökjeinek a könyörgései ugyanazok, mint a trienti *sacramentarium*éi.

Az Arnon parancsára másolt könyv nem maradt fenn eredeti példányban, hanem egy, a säben-brixeni egyházmegye Szent Pétert védnökének tisztelő monostora számára készült másolatban, s ez a monostor vagy Scaunitz vagy a Dráva felső folyása melletti Innichen lehet. Ez a jelenleg trienti *sacramentarium* néven ismert könyv.

A trienti kódex és a Pray-kódex között a karácsonyi ünnepeknél elég jelentős eltérések találhatók, ezeket most nem részletezem¹⁰. Fontos viszont, hogy nagybőjt csütörtökjein szinte teljes megegyezést találunk. Egy apróságra érdemes fölfigyelni. A nagybőjt első csütörtökének negyedik könyörgése (amely a 297. számot viseli az általam készített szövegben) Tuere szóval helyettesíti az Averte-t. Ez a variáns nem található meg a *Sacramentarium Gregorianum* kritikai kiadásának apparátusában. Nem lehet a *scriptor* véletlen, egyszerű tévedésének, betűtévésztésnek tartani. Talán segíthet majd annak eldöntésében, mely kódexcsoport játszotta a közvetítő szerepet a trienti *sacramentarium* és a Pray-kódex között. Visszatérve a nagybőjt csütörtökjeire, miért lehet ilyen nagy szövegingadozást találni éppen a *de tempore* rész kiemelkedő helyén? II. Gergely pápa (715–731) előtt a *quadagesima* csütörtökjeinek a *Coena Domini* kivételével nem voltak saját könyörgései, és II. Gergely látta el ezeket a napokat saját szövegekkel. A lateráni bazilika és a többi római templom könyveiben az új szövegegyeségeket, melyek a *Gelasianum* egyik régebbi típusára mennek vissza, könnyű volt egyöntetűen bevezetni, viszont másutt már nehezebb, s ennek tulajdonítható a trienti *sacramentarium* s közvetve a Pray-kódex eltérése. Ez volt az indíték a többi magyar szerkesztés *oratio*-sorozatainak összehasonlító vizsgálatára. A munka első szakaszában a 12. századi németújvári *missale*, az 1484-es nyomtatott esztergomi és az 1511-es ugyancsak nyomtatott zágrábi *missale* összevetésére került sor. Ennek alapján világossá vált, hogy a Pray-kódex ún. nagy *sacramentariuma* a középkori magyarországi liturgia egy vonulatát képviseli csupán, és nem tekinthető a későbből fennmaradt *missalék* közvetlen elődjének, s még a korban közvetlenül utána következő németújvári, vagy másképpen zágrábi *missale*

notatumtól¹¹ is jelentősen eltér, nemcsak a szerkönytípusban, hanem ami fontosabb: tartalmilag.

Ez a módszer egyébként lehetővé teszi, hogy az egy egyházmegyén belül történt változásokat is kimutassuk, mert a nyomtatott zágrábi *missale* lényegesen közelebb áll a nyomtatott esztergomi könyvhöz, mint a 13. századi kézirat forráshoz. A *de tempore* részből már ez az egy példa is világosan mutatja az ilyen jellegű kutatások hasznosságát annak ellenére, hogy a következtetésekben, a tanulságok levonásában egyelőre még nem mehetünk messzire.

Ha az Úr ünnepeinél ilyen variálódási lehetőségek vannak, akkor a szentek tiszteletét szolgáló liturgikus szövegek még nagyobb változatosságot mutatnak. Idáig 28 kézirat *sanctoraléja* került földolgozásra egy táblázatban. Itt a fő szempont az volt, hogy egy adott szent kultusza rendelkezik-e vagy nem saját szövegekkel. A változatosság nemcsak meglepő, hanem helyenként zavarba ejtő. Mária-Magdolna esetében a kézírásos források mellé fölvettem az összes nyomtatott magyar forrás adatait is (több mint 30) és kitűnt, hogy kétharmad egyöntetűség mellett egyharmad határozott, világos eltérés észlelhető, amit nem lehet a redaktor által megzemélyesített esetlegességi tényezőre visszavezetni.

Összefoglalva az eddigieket, a mise-oratiók összehasonlító vizsgálatának legfőbb tanulsága az, hogy az egyébként rendkívüli stabilitásnak örvendő *de tempore* részben is kimutathatók olyan eltérések, amelyek a források kérdésének tisztázását elősegíthetik, vagyis felelet adnak arra a kérdésre, melyek voltak azok a nyugati egyházak, amelyek szerkönyveikkel a magyar egyház segítségére siettek. Másodsor, ezek az eltérések lehetővé teszik, hogy a magyarországi liturgikus kódexeknek egymással fennálló kapcsolatait kimutassuk és a leszármasztást még pontosabbá tegyük. Végül és nem utolsó sorban egy élő, folyamatosan fejlődő, de soha nem önkényesen változtató gyakorlatról tanúskodnak, s szerencsés esetekben talán majd teológiai tartalmú összefüggések fölfedezéséhez is elvezetnek.

JEGYZETEK

1. TÖRÖK J.: A XI–XII. századi liturgikus kódexeink tipológiája. In: Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Szerk.: Szelestei N. László. Bp., 1989.

2. TÖRÖK J.: A középkori magyarországi liturgia története. In: Kódexek a középkori Magyarországon, Bp., 1985. 49–66.

3. KNAUZ N.: Kortan, Bp. 1877; DANKÓ J.: Magyar szertartástani régiségek. In: Új Magyar Sion, 1872.

4. DANKÓ J.: Vetus Hymnarium ecclesiasticum Hungariae, Bp., 1893.

5. MEZEY L.: A Pray-kódex keletkezése. In: MKSz, 1971. 109–123.

6. MEZEY, L.: Fragmenta latina codicum in

Bibliotheca Universitatis Budapestiensis, Bp., 1983.

7. TÖRÖK, J.: Les origines de la liturgie en Hongrie et le MS Budapest B. N. Hung. Quart. 387, thèse de doctorat, Paris, 1980. pp. 1–LXXIV et 1–758.

8. DESHUSSES, J.: Le sacramentaire grégorien, I. II. III. „Spicilegium Friburgense” 16, 24, 28; Fribourg, 1971, 1979, 1982.

9. DESHUSSES, J.: Le sacramentaire de Trente, In: Revue Bénédictine, 1968, 261–282.

10. TÖRÖK, J.: Les origines ... o. c., 163–176.

11. DOBSZAY L.: Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája. In: Zenetudományi Dolgozatok 1984, 7–12.

József Török: Lehren der vergleichenden Untersuchung der Meßorationen

Bei der Klärung der Provenienz und anderer Probleme maßen die liturgiegeschichtlichen Forschungen anfangs den Besonderheiten der *sanctorale* größere Bedeutung bei. Die Forschung wurde erst durch die Untersuchung des Teiles *de tempore* im Pray-Codex auf diese eine außerordentliche Stabilität aufweisende Einheit aufmerksam gemacht. Auch hier sind Unterschiede nachzuweisen, die die Bestimmung der Quellen fördern, d.h. eine Antwort auf die Frage geben, welche abendländischen Kirchen, vor allem in den Anfangszeiten, mit ihren Ritualbüchern der ungarischen Kirche zu Hilfe eilten, nämlich diejenige

von Norditalien, Sankt Gallen, Salzburg–Passau, Mainz–Magdeburg, Regensburg und Lothringen. Die eingehende Analyse der Unterschiede zwischen diesen Einflüssen macht das Studium der Beziehungen unter den liturgischen Kodizes von Ungarn möglich. Die Unterschiede zeugen von einer lebendigen, sich kontinuierlich entwickelnden Praxis und vermitteln Informationen auch über die Akzentverschiebungen theologischen Inhaltes.